

УКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ НА ПОЧАТКАХ СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В РОСІЇ: ПЕРШІ НЕСИСТЕМАТИЧНІ ШКОЛИ

УДК 37(09)

Станіслав Пономаревський, докторант

*Інституту педагогічної освіти та освіти дорослих НАПН,
м. Київ*

УКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ НА ПОЧАТКАХ СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В РОСІЇ: ПЕРШІ НЕСИСТЕМАТИЧНІ ШКОЛИ

У статті висвітлено вплив у XVII столітті українців-подвижників і українських освітніх інституцій на процеси започаткування та становлення російської освіти та шкільництва. Основними прикладами узято діяльність “ртищівського вченого гуртка” та подвижницькі ініціативи Епіфанія Славинецького.

Ключові слова: освіта, шкільництво, мовний, ідентичність, національний.

Літ. 17.

Постановка проблеми та аналіз актуальних досліджень. Важливість звертання до проблем впливу української освіти зумовлена інтенсивним розвитком процесів інтеграції суспільного життя, глобалізації, зростанням інтересу до порівняння освітніх показників. Вплив українських освітян-подвижників у контексті російського освітнього простору XVIII ст. досліджували І. Огієнко, А. Боровик, В. Рудницька, Г. Сенченко. На російських теренах це намагалися з’ясувати В. Бабенко, В. Чумаченко, Л. Стенькова, М. Шапошніков, Л. Любчевський та інші. Однак, їх зацікавлення, як правило, обмежуються суто описовими підходами або епізодичними згадками в контексті соціологічних, історичних, статистичних досліджень. У результаті роль українського впливу на процеси започаткування регіональної російської освіти залишається маловивченою.

Метою даної статті є обґрунтування важливості впливу українських чинників, діяльності українців-подвижників у процесах початків та розвитку російської освіти та шкільництва.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до проблеми становлення системи освіти в Росії, зауважимо, що моменти українського освітнього впливу тут значно акцентувалися з другої половини XVII століття, хоча, звичайно, поодинокі або спорадичні освітні явища та контакти відбувалися й значно раніше – у XVI столітті та в середині XVII, напередодні та після злиття України з Росією.

Ще з останньої чверті XVI століття, як відомо, в Україні почали виникати “братські” православні школи, елементарні та підвищеного типу, яких до середини XVII століття нараховували вже близько тридцяти. Найпомітнішими з них були Львівська, Луцька, Київська, Кам’янець-Подільська, Дрогобицька, Острозька школа-академія та інші. Братські школи були покликані готувати своїх

випускників як таких, що виконували чіткі проукраїнські соціальні та ідеолого-релігійні функції, не говорячи вже про гідне виконання літургійно-місіонерських моментів. Однак вихованці шкіл нерідко реалізували й педагогічну місію, тим більше, що потреба в фаховому вчителстві стояла в тогочасній Україні досить гостро. На це вказував, зокрема, відомий дослідник історії педагогіки М.І. Демков, виокремлюючи суттєву роль Львівської братської школи в підготовці педагогічних кадрів: “Львівська школа деякий час була поширювачем просвіти по всій південно-західній Росії, відіграла роль *almae matris* для південно-західних шкіл, бо щедро забезпечувала їх учителями і навчальними посібниками” [3, 144]. Це цілком підтверджується й статутами братських шкіл, які збереглися до наших часів і де акцентується на важливій педагогічній ролі самих шкіл, професійних вимогах до учителів-вихователів. Статути також віддзеркалюють досить складні як на той час правила навчання для учнів. Однак педагогічні функції братських шкіл, як слушно підкреслює М.І. Демков, обмежувалися територією південно-західної Русі й фактично не мали можливості поширюватися географічно ширше, зокрема на Росію.

Чи не єдиним винятком міграції у цьому напрямку українських освітніх цінностей у той час могла бути діяльність мандрівних дяків. Услід за дослідником історії українських педагогічних установ П. Мазуром [11, 105], історик педагогіки О.А. Лавріненко описує, що з розвитком українських братських шкіл поширився такий вид здобуття освіти як тимчасові школи-грамоти. Учителями таких шкіл ставали мандрівні дяки, переважно випускниками братських шкіл, котрі переходили з місця на місце, передаючи свої знання з читання, письма, рахунку, співу, процесів церковної служби тощо [10, 101]. На можливі мандрівки дяків, колишніх шкільних братчиків,

УКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ НА ПОЧАТКАХ СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В РОСІЇ: ПЕРШІ НЕСИСТЕМАТИЧНІ ШКОЛИ

російськими землями у XVI – XVII століттях з освітньою метою вказує також томський дослідник М.І. Худобець, припускаючи, що їхні подорожі могли “географічно бути спрямованими й до Москви” [16, 19]. Однак, достеменних історичних і архівних свідчень про це, на жаль, не збереглося.

У подальшому XVII столітті важливими передумовами започаткування української освіти та шкільництва в Росії виступила діяльність деяких вітчизняних освітніх установ та окремих особистостей з числа подвижників у галузі освіти і культури. Так, особливий вплив щодо поширення освіти на російському ґрунті здійснювала протягом багатьох років Києво-Могилянська колегія (академія), яка у XVII ст. постала не лише центром українського духовного життя, але й перетворилася на потужний чинник загальнослов'янського та європейського комунікативного простору. Міжнародні зв'язки академії передбачали продукування освітньо-наукового розвитку в двох напрямках: в одному випадку вона виступала стороною, що всотує кращий чужинський, насамперед західноєвропейський досвід, в іншому – явищем, що генерує власні освітні та культурні надбання й сприяє розвитку духовного життя інших народів. Такий культурно-освітній вплив Києво-Могилянської академії був спрямований на чималу кількість країн Заходу та Сходу. Підтримувала академія також тісні наукові, шкільні, виховні, зв'язки з сусідньою Росією. Вони розвивалися в основному за кількома тенденціями: поширювалися твори (у тому числі й навчального характеру – підручники, посібники, вказівники, тлумачники, коментарі) викладачів і вихованців академії; відбувалося навчання та студіювання студентів-москвитів у стінах закладу; випускники академії – українці – працювали у Росії, у тому числі на ниві розвою шкільництва або ж виконували ці функції додатково, перебуваючи у статусі духовних осіб, дипломатів, державних діячів, вихователів-наставників знаті тощо.

Надзвичайно важливим кроком у контексті даних зв'язків, особливо за ситуації відсутності власної вищої школи в Росії, стало поширення книжкової продукції авторів Києво-Могилянської академії, серед якої особливим попитом користувалися духовні, духовно-виховні та дидактичні твори: “Требник” і “Православне сповідання віри” Петра Могили, “Небо нове” і “Огородок Марії Богородиці” Іоанікія Галятовського, “Меч духовний” і “Труби словес проповідних” Лазаря Барановича, “Гражданство обичаев детскіх” Епіфанія Славинецького, “Четы-

Мінеї” Данила Туптала, “Мир з Богом чоловіку” та “Синопис” Інокентія Гізеля, “Первое ученіє отроків” Феофана Прокоповича, його ж публіцистичні праці, “Камінь віри”, “Беседа душевна” та проповіді Стефана Яворського, численні вірші та драматичні твори учнів і випускників закладу.

Помітний вплив щодо російської культури здійснили мистецькі школи академії, зокрема музичні, живописні, графічні, друкарські. Твори могилянських учених-подвижників були “спрямовані на акцентування значення людського розуму і науки для суспільного поступу, з одного боку, і необхідності вивчення глибин психічного життя і піднесення духовного начала в людині – з іншого. Все це органічно пов'язувалося з потребами розвитку національних культур і самосвідомості тих народів, яких сягало культурне випромінювання Києво-Могилянської академії” – підкреслюють дослідники історії цього закладу В.В. Нічик і В.В. Станіславський [8, 498]. Згаданий дух “випромінювання” високої освіти та культури поширювався на Росію й завдяки студентам та слухачам академії, вихідцям-москвитам, яких навчалася тут чимало. Вони репрезентували в академії широкі верстви російського суспільства: студентами були представники боярських і дворянських родин, купецтва, духовенства, військових, міщанства і селянства. Зокрема, у закладі здобували освіту А. Ромодановський, Б. Шереметев, Г. Гордон, А. Денісов, К. Зотов, К. Істомін, П. Зеркальніков та інші, хто пізніше закладав основи освітньої, культурної, військової, релігійної, дипломатичної справи Московського царства і Російської імперії.

Працювали в Росії й вихованці Києво-Могилянської академії – вихідці з України. Тут варто відмітити, що ще 3 квітня 1640 року Петро Могила пропонував московському цареві Михайлу Федоровичу за підтримки київських учених заснувати у Москві греко-слов'янську школу (“аби зволив цар казно своєю монастир впорядкувати в Москві, в якому б старці й братія спільножитного Київського братського монастиря живучи, Бога молили за здоров'я царської родини та дітей боярських і простого чину грамоти грецької і слов'янської вчили” [2, 247]). Однак цього не сталося, вірогідно, внаслідок активної протидії російського духовенства, консервативно налаштованого проти “єретичної” південно-руської освітньої та наукової думки. З іншого боку, відомо, що у середині XVII століття у Москві вже постійно працювали в різних сферах численні вихованці київських шкіл. Крім того, розгорнули активну діяльність прибулі з богословсько-

УКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ НА ПОЧАТКАХ СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В РОСІЇ: ПЕРШІ НЕСИСТЕМАТИЧНІ ШКОЛИ

шкільною місією до Московського Андріївського монастиря на запрошення боярина Ф. Ртищева тридцять київських учених-ченців. Серед учнів відкритої ними школи був і сам Ртищев, відомий серед московської знаті як симпатик навчання та набуття наукових знань.

Українці у Москві в основному редагували грецькі богослужбні книги, перекладали твори грецько-візантійських і західноєвропейських авторів, писали проповіді та документи, а також здійснювали шкільну діяльність. На жаль, достеменною інформації про явища, пов'язані безпосередньо з початками систематичних або спорадичних шкіл у Москві, збереглося дуже мало. Зокрема відомо, що в 1648 році Федір Ртищев заснував за власні кошти підмосковний Андріївсько-Преображенський "училищний" монастир для поширення "вільних мудрощів". Запрошені Ртищевим київські ченці практикували тут у основному переклади з духовної, юридичної, історичної та природничої літератури, а водночас утворили школу, де можна було навчатися "хитрощам граматичним і філософству книжному" [17, 67]. І хоча деякі російські історики освіти піддають сумніву факт повноцінного функціонування даної школи [286], однак відомо, що сам Федір Ртищев "яко в днеш служение своего чина исполняя, в ношех же, презирая сладостный сон, со мужи мудрыми и божественного писания изящными в любезном ему беседовании иногда целыя ночи бодростне препровождая..." [5, 402]. Зауважимо, що у київських ченців здобували освіту та навчалися іноземним мовам високородні бояри Б. Морозов, Л. Голосов. Крім того, здобували освіту у монастирському училищі й деякі підлітки (П. Зеркальніков, І. Озеров). Пізніше, бажаючи поглибити свої знання, набуті в Москві, вони продовжили навчання у Києво-Могилянській академії [9, 82].

Отже, вперше на російському ґрунті саме за подвижництва київських вчених була створена несистематична слов'янська школа (відома ще за назвою "ртищевського вченого гуртка"), де надавалися відомості навчально-наукового характеру та формувалися навички з певних галузей знань. Однак, вибірковість бажаючих навчатися, обмежена доступність школи швидше перетворювали її на шкільний гурток за навчальними та науковими інтересами, з виключно індивідуальними підходами до процесу навчання.

Інша несистематична школа пов'язана з діяльністю в Росії Епіфанія Славинецького, відомого вченого-перекладача, вчителя Київської братської школи, запрошеного разом з іншими

київськими науковцями (А. Сатановським, Д. Птицьким) до Москви царем Олексієм Михайловичем задля здійснення освітньої діяльності, а також підготовки книжкових видань і перекладів. Е. Славинецький заснував греко-латинську школу (з 1651 року в Московському Чудовому монастирі), призначену для підготовки професійно освічених друкарів для царського Друкарського двору та перекладачів. Він став її ректором, а також автором кількох адаптованих до школи творів. Наприклад, крім численних богослівських праць, йому належать переклади атласу голландського вченого Й. Блеу, де були закладені й описані ідеї геліоцентричного вчення, новітнього навіть для тогочасної вченої Європи [8, 298], курсу анатомії А. Везалія, "Історії" Фукідида, укладення "Лексикону греко-слов'яно-латинського" та "Лексикону філологічного", які мали на той час не лише наукове, але й важливе навчальне значення. У цілому його літературна спадщина у Москві нараховує близько 150 творів різних жанрів. Створив Епіфаній Славинецький і кілька суто педагогічних трактатів (а також "Буквар" 1657 року), програмним з яких є "Гражданство обичаев детских" – переклад оригінального твору Еразма Роттердамського "Civilitas morum Erasmi, in sunccinctas et ad puerilem aetatem cum primis appositae quaestiones. Latinas et Germanicas, digesta ac locupletata, per Reinhardum Hadamarium" – Noribergae: In officina Joannis Montani et Ulrici Neuberi, 1555.

У жанровому плані "Гражданство..." Е. Славинецького – педагогічне есе, перекладене і доопрацьоване, у тому числі структурно, з використанням діалогічної (катехізісної) форми. Текст розділено на короткі запитання та лаконічні відповіді до них, однак збережено порядок викладу за розділами. Деякі скорочення та розлогі доповнення тексту, а також стилістичні зміни ніяк не зруйнували цілісність твору та його загальну тематику правил поведінки для учнів. З тексту Еразма Роттердамського в перекладі київського вченого вилучене вступне звертання до юного Генріха Бургундського, якому й були призначені "правила", що свідчить про значно ширше утилітарне призначення тексту Е. Славинецького. У творі пропонується різнобічна характеристика життя та поведінки підлітка, яка набуває сталих референтних рис: як поводити себе з батьками, вчителями, у школі при навчанні, при спілкуванні, ставитися до книги, гри, слідкувати за гігієною, зовнішністю тощо:

- *Запитання: В беседовании с людьми где очеса имут зрети?*

- *Відповідь: На глаголющего с тобою имут*

УКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ НА ПОЧАТКАХ СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В РОСІЇ: ПЕРШІ НЕСИСТЕМАТИЧНІ ШКОЛИ

зрети, яже имут быти приятный и просты и от них же ничтоже гордое и нечестное да явится, такожде убо семо и овамо очесы обрацати знамение есть легкомыслия, в землю же зрети есть знамение злыя совести; кривозрети есть знамение гнусающаяся неким.

- *Запитання: Каковым названьем кого имать сретати, егда с кем беседует?*

- *Відповідь: Честным, аще же невесть титли люди ученыя называти будет учителей, чести достойныя люди славныя незнаемыя будет называти, егда вся себе равныя, называти имать братию и други и т. ін. [1, 247].*

Певним чином, "Гражданство..." педагогічно дискутує з відомим російським літературно-дидактичним пам'ятником XV – XVI століть "Домостроєм", хоча, швидше за все, Епіфаній Славинецький не ставив перед собою опозиційної знаменитій книзі мети. Так, наприклад, у розділі XVII "Домострою" Сильвестрової редакції XVI ст. акцентується на навчанні та вихованні дітей способами формування в них остраху перед покаранням з боку батьків і вихователів: *"Како дети учити и страхом спасати. Казни сына своего от юности его и покоит тя на старость твою и даст красоту души твоею и не ослабляи бя младенца, аще бо жезлом биеш его не умрет но здравие будет ты бо бя его по телу, а душу его избавляеши от смерти... любя же сына своего учащаи ему раны да последи о нем возвеселишися казни сына своего измлада и порадуешися о нем в мужестве и посреди злых похвалишися и зависть приимут враги твоя, воспитаи детище с прещением и обрящеши о нем покои и благословение"* [15, 17]. У "Гражданстві..." Славинецького в розділі "Об обычаях во училищи како слушати чтения" віднаходимо прямо антиномічний підхід, який спирається на думку про неприпустимість утисків щодо дитини, примусу до праці або навчання. Натомість пропонується спонукати дітей до власної ініціативи, розвитку дитячого бажання до розвивальної дії:

- *Запитання: Во училищи како должныя пребывати дети?*

- *Відповідь: Должныя любить молчанье и воздержание; никим шептаньем и беседами невежливыми пресецати чтения; сперециса должны, да не восприимут достойного наказания.*

- *Запитання: Что должныя творити дети, егда из училища отпустятся?*

- *Відповідь: Скоро в дом да спешат; не*

бегом потекут, яко усмошевцы спешащий на торжище; не должныя волствовати, яко оный стентор; ниже мятеж некий творити, аки неистовствующий кони, егда възгратися им; ниже паки бегати подобает, яко скоту, семо и овамо: аще что в дому повелится им творити должны, то усердно и без роптания творити и содеяти, ко учению же паки не чрез понуждение, но усердно да возвратятся [14, 247].

Таким чином, у "Гражданстві..." Епіфанія Славинецького вперше у російській педагогічній сфері були заявлені гуманістичні та просвітницькі тенденції, співзвучні створеним на той час європейським традиціям навчання та виховання, побудовані на ідеях християнського книжництва та життєвого досвіду, вперше підкреслена важлива роль позитивного знання та школи. Щодо школи, започаткованої Е. Славинецьким, то, на думку дослідника історії російської освіти Григорія Мирковича, викладання тут "відбувалося у суворо православному дусі грецькою та слов'янською мовами, латинської мови Епіфаній не любив і, можна припускати, не викладав її. З його школи вийшло кілька освічених людей свого часу, з яких особливо помітний чернець Євфимій, але чи навчав Епіфаній своїх учнів риторичі та філософії – невідомо" [12, 9]. Зі свого боку відмітимо, що навряд чи є безапеляційні підстави припускати обмеження Славинецьким шкільної програми щодо латини та інших дисциплін, властивих типовим освітнім закладам того часу. Безперечно, добре відомі грекофільські погляди подвижника, висловлювані ним не раз, любов його до грецьких богослужбних текстів. Однак, світська частина перекладацької діяльності Е. Славинецького й особливо твори, призначені для шкільної практики, свідчать про його глибоку увагу до латиномовних авторів, витворів і стилю передового західноєвропейського письменства. Так, саме в московський період своєї діяльності Е. Славинецький працював над перекладом словника А. Калепина "Лексикон латинський" (1650), а трохи пізніше ним був укладений "Лексикон слов'яно-латинський". Він і сам, як стиліст-філолог, не раз практикував створення художніх образів як у силабічних віршах, так і в прозі (у численних проповідях – оригінальному літературному жанрі, а їх у Е. Славинецького нараховують до 60), написаних у манері латиномовних поетик, які на той час набули неабиякої популярності в літературно-мистецьких колах Західної Європи, з вкрапленнями суто філософських міркувань про світ і людину: *"Вознесох бо очеса горе и видех пространственное небо беспрестанным*

УКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ НА ПОЧАТКАХ СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В РОСІЇ: ПЕРШІ НЕСИСТЕМАТИЧНІ ШКОЛИ

движением от востока на запад многоличным разньствием точащяся со светилы и всею лепотою своею; зрех низу и се вся непостоянна и мимогрядущая. Еще возвед очи на стихия, вижу, яко аер исполнь есть различнаго применения, огонь скорому повинен изменению, земля же ныне благовонными украшена цветы, на утрое нага внезапно зрится и бесплодна. Соньмище паки водное коль есть непостоянное, чаю, никомуждо невестно небыти” (роздуми про суперечність буття) [13]. На наявність латинського (західноєвропейського) струменю в культурній діяльності Славинецького вказує й сучасний російський історик церкви Дмитро Саввин [4].

Висновок. Творча діяльність київських вчених в рамках започаткування російського шкільництва розвивалася з урахуванням організаційного та методичного досвіду українських братських шкіл і Києво-Братської колегії, орієнтованих не лише на грецьку та південноруську православно-культурні традиції, але й значною мірою на кращі надбання західноєвропейської науки та шкільної справи. Школа Славинецького, як і “ртищевський гурток”, не стали в цілому в Росії явищем загальнодоступним, а виступили скоріше індивідуальними засобами мовної фахової освіти, значною мірою підштовхуючи учнів до самоосвіти й не мали системного методичного навчання. Обидві школи мали несистематичний характер, припинили своє існування після відсторонення від влади в 1660-х роках патріарха Никона, який підтримував освітянську діяльність киян, але український духовний, культурний і шкільний вплив у Росії був уже закоріненій.

1. Брайловский С. Филологические труды Епифания Славинецкого/С. Брайловский// Русский филологический вестник. Варшава, 1890. Т. 23. – С. 236 – 250.

2. Власовський І. Стан шкільництва й духовної освіти в XVII ст. Справи богослужбові. Вплив української вченості в церковному житті Московщини XVII ст. Розділ 14/І. Власовський/Нарис історії Української Православної Церкви. У 5 томах. – Т. 2. Торонто: УВС, 1998. – 287 с.

3. Демков М.И. История Русской педагогики / М.И. Демков. – Ревель: типография “Ревельских известий”, 1895. – Ч.1.: Древне-русская педагогия (X – XVII в.). – 324 с.

4. Дмитрий Саввин/Евангелие. Христианский портал/Церковный раскол XVII века как корень последующих русских бед. – 2008. <http://www.evangelie.ru/forum/t44600.html>

5. Житие Федора Ртищева // Древняя российская виллофика. 2-е изд. Н.И. Новикова. Репринтное издание 1791 года. – М., 1999. – Ч. 18. – С. 402.

6. Історія української культури: У п'яти томах. Т.3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть/Б.Є. Патон, В.А. Смолій – К.: Наук. думка, 2003. –1246 с.

7. Каптерев Н.Ф. О Греко-латинских школах в Москве в XVII веке до открытия Славяно-греко-латинской академии. С. 613 – 615; Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань, М.А. Голубев, 1914. – С. 133 – 135.

8. Києво-Могилянській академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // НАН України. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського; Інститут рукопису / Ред. Колегія: Л.А. Дубровіна (відповід. ред.), О.С. Боляк та ін. – Частина II (Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615 – 1917)). – К., 2003. – 480 с.

9. Киселева М.С. Истоки российского образования во второй половине XVII в.: Малороссийское влияние / Философский век: Альманах. Вып. 28: История университетского образования в России и международные традиции просвещения. Том 1 /Отв. редакторы Т.В. Артемьева, М.И. Мике-шин. СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2005. – С. 82 – 83.

10. Лавріненко О. Історія педагогічної майстерності: Навч. посібник для студентів пед. ВНЗ, аспірантів, вчителів/Олександр Лавріненко. – К.: Богданова А. – 2009. – 328 с.

11. Мазур П. Українська школа доби ренесансу / П. Мазур//Директор школи. Україна. – 2005. – № 1 – 2. – С. 97 – 115.

12. Миркович Г. О школах и просвещении в патриарший период/Отдел наук//Журналъ Министерства просвещения. Часть СХСVIII – СПб: тип. Балашева В.С., 1878. – С. 1 – 63.

13. Перевезенцев С.В./Слово. История/Епифаний Славинецкий-<http://portal slovo.ru/history/35571.php>

14. Фонкич Б.Л. К истории организации славяно-греко-латинского училища в московской Бронной слободе в конце 60-х годов XVII в. // Очерки феодальной России / Сб. статей. Вып. 2. М.: УРСС, 1998. С. 205 – 206.

15. Хронос/Домострой/ 1500 – 1599/Исторические источники. Полный текст. Сильвестровская редакция – <http://www.hrono.ru/dokum/1500dok/domostroi.php#17>

16. Худобец Н.И. Начальное образование: К проблеме украино-российских образовательных связей/Н.И. Худобец //Вестник Томского государственного университета. Язык и культура. – 2004. – №2. – С. 15 – 27.

17. Чельшев Е.П. “Ртищевское братство” в Андреевском монастыре // Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России: Сборник докладов конференции 17 – 21 ноября 1998 года, Москва / Под общ. Ред. Прот. Бориса Даниленко. М., 1999. С. 67 – 70.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2011